

Epos dhe Rapsodë në Oborrin e Dinastëve Qyprillinj

Letërsi

Fjalë kyçe: Ismail Kadare, roman, dosje, arkiv, ëndërr, shtet, shtetas, shqiptar, pushtet, Pallati i Endrrave, Tabir Saraj, epos, rapsod, këngë, Qyprillinj, histori, sulltan, perandoria osmane, Shqipëri, kontekst, zyrtare, kombëtare, nëpunës, urë.

Kamber Kamberi, Shaban Sinani

Abstract

Familja e madhe e Qyprillinjve, tashmë njihet historikisht për rëndësinë dhe rolin që luajti në shtetin e stërmadh të ish perandorisë osmane për një periudhë kohore që përbën disa dekada. Pos atyre fakteve që njohim ne, mbeten edhe shumë tjera të panjohura deri më tash, për këtë familje me prejardhje nga viset shqiptare, përkatësisht rrethi i Beratit. Figura të rëndësishme nga këta dinastë, kanë zënë vend edhe në trajtimin letrar e artistik, tash e sa kohë më parë. Ky trajtim që ndryshon nga ai historik dhe mund të përkufizohet si i vjetër, por edhe i ri njëkohësisht, vjen dy llojesh në letërsi. Ai i eposit popullore dhe ai i trajtimit letrar e artistik me autorësi. Në letërsinë shqipe bashkëkohore, një trajtim artistik që mund të thuhet i gjerë, kompleks dhe interesant, haset në disa vepra letrare të shkrimtarit më të njohur shqiptar, Ismail Kadare, natyrisht në ato vepra ku trajtohet ose preket periudha e ish perandorisë osmane, e veçanërisht te “Pallati i Endrrave” dhe “Qorrfermani.” Te “Pallati i Endrrave”, kjo familje përmendet për vendin që zë, apo mëton të zë në eposin shqiptar, duke e paraqitur si të shkëputur në formë të disa mozaqeve, mbase vezulluese, apo më tepër të trilluara nga imagjinata e vetë autorit, duke i kundërvënë këto copëza përballë përpjekjeve të të tjerëve për përvetësimin e këtij eposi. Kjo temë me karakter historik për dinastët Qyprillinj (Uraj), të këtij fisi, është përthyer edhe në imagjinatën e autorit. Kështu prandaj është shfrytëzuar edhe si strehë e mirë nga ai, për të dhënë mesazhe të gjera, të tërthorta e të tjetërkundshme që mund të nxirren nga lexime tjera.

Romani *Nëpunësi i pallatit të ëndrrave* (*Pallati i Endrrave*) i Ismail Kadaresë është kontekstualizuar dy herë, në kohë e vende të largëta mes tyre. Në vitin që u botua u bë një përpjekje për të provuar se *Nëpunësi* ishte një roman mirëfilli historik, në të cilin shfaqej burokracia totale e një perandorie ndërkontinentale, shumëkombëshe e shumëgjuhëshe, siç ishte perandoria osmane. Madje u bënë përpjekje për të provuar se edhe *Tabir Saraj - Pallati i Endrrave*, jo vetëm që kishte ekzistuar e funksionuar, por njihej më së miri prej historianëve orientalistë, dhe shkrimtari duhej ta kishte marrë atë prej studimeve⁶¹. Kontekstualizimi i dytë pati dhe ka prirjen e përkundërt: Historia në romanin *Nëpunësi i pallatit të ëndrrave* është vetëm një shkas, gjithçka që paraqet burokracinë totale të ish-perandorisë osmane përbën thjesht një denoncim të totalitetit të shtetit komunist shqiptar; Kurt Qypriiliu është një *tjetërmendës*, kalk modern për fjalën *disident*, alter ego e shkrimtarit vetë; *Pallati i Endrrave* është Komiteti Qendror i Partisë së Punës; për të konkluduar se edhe mjetet e rrëfimit, pak po të preken fare lehtësisht me sinonime të huajtura nga ligjërimi ideologjik, dekonspirojnë sipërfaqësisht disidencën e shkrimtarit⁶².

Këtyre dy kontekstualizimeve, që përbëjnë si njëri dhe tjetri lexime ideologjike të veprës, në dekadën e fundme u është shtuar mbithëksimi i karakterit universal, përmes vështrimeve krahasuese të kateve të karrierës vetëshpëse brenda Tabir Sarajt me rrathët e *Ferrit* të Dantes ose me mite më të hershme greko-romake⁶³.

Në gjithë këtë proces, për të provuar se cili kontekst ka mbisunduar, ai historik-perandorak apo konteksti ideologjik-bashkëkohor, janë bërë statistikime të idiomave që mund t'i shërbejnë njëres apo tjetres palë: sa herë është përdorur emërtimi osman *Tabir Saraj* dhe sa herë emërtimi shqip *Pallati i Endrrave*; sa herë

⁶¹ Pipi Mitrojorgji, *Mbi përmbledhjen “Gjakftohtësia”*, botuar në *Drita*, 11 janar 1981.

⁶² Bashkim Kuçuku, *Kryevepra e fshehur - odise kadareane*, parathënie veprës *Nëpunësi i pallatit të ëndrrave*, në *Kadare, Vepra*, vëll. i 11-të, bot. ‘Onufri’, Tiranë 2009, f. 258.

⁶³ Shih Gilles Bandèrier, *Pasqyra e Dantes*, hyrje botimit frëngjisht të romanit *Pallati i Endrrave*, Fayard, Paris 2000. Shqip në *Kadare, Vepra*, vëll. i 11-të, bot. Onufri, Tiranë 2009, f. 237-242. Mund të këshillohet gjithashtu Yllka Filipaj, *Struktura e triptikut infernal: Dante, Migjeni, Kadare*, tezë doktorature, Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë i UT, Tiranë 2012. Në mënyrë të veçantë kreu III: *Ismail Kadare - Pallati i Endrrave; Zanafilla e ferrit shqiptar sipas modelit dantesk, Urbanistika danteske e Pallatit të Endrrave, Nëpunësi i... ëndrrave drejt pallatit ala-dantesk*; fl. 134-164.

është përdorur mbiemri *Ura* dhe sa herë mbiemri *Qyprili*⁶⁴. Madje është mbushur semantikisht në mënyrë krejt të gabuar termi *dosje*, duke i bartur asaj përdorime sintagmatike që as mund të përfytyroheshin në kohën e leximit të parë të veprës, me qëllim që edhe prej mjeteve gjuhësore të fitohen më shumë argumente mbi antitotalitarizmin e romanit.

Riaktualizimi prapavajtës i romanit, duke e burgosur ngjarjen brenda Shqipërisë shtetërore, me shpikje të tilla, që kronologjikisht, statistikisht e kalendarikisht shfaqen në ligjërime vetëm pas viteve 1990, në fakt e ka doktrinuuar leximin e saj dhe e ka zhvlehtësuar anën tjetër të opozicionit dosje - epos, histori zyrtare - histori kombëtare, lavdi në shtetin e tjetrit - lavdi tek të vetët. Dihet se në tërësinë e vet letërsia e Kadaresë nuk funksionon pa tjetrin⁶⁵.

Nëse në kohën që u botua romani u qortua ashpër për aktualizim të tepëruar të ngjarjes, të psikologjisë së njerëzve, fjalorit, terminologjisë dhe koncepteve⁶⁶, që ka çuar në zbrazjen e tyre prej kuptimeve historike zanafillëse; në një periudhë të mëvonshme, në kushtet e shoqërisë së hapur, një riaktualizim prapavajtës, me qëllim theksimin e karakterit antitotalitar të saj, dëshmohej edhe në botimin e fundmë të veprës së plotë të shkrimtarit, në të cilën, të introduktuara prej studiuesish francezë e shqiptarë, fjalët çelësa epos, rapsod, lahutë thjesht nuk ekzistojnë: *Me funksion të veçantë ideor dhe emocional është fjala "dosje", që është ndër katër fjalët më vepruese, krahas fjalës "ëndërr", "Qyprillinj" dhe "shtet"*⁶⁷.

Kjo përpjekje autoritariste për ta disiplinuar leximin, për ta programuar lexuesin, për të krijuar një lexues model që heq dorë prej shumëkuptimisë së veprës, ndër të tjera ka zhvlehtësuar krejtësisht marrëdhënien e tekstit të autorit me kumtet tradicionale popullore, që dominojnë gjithë krijimtarinë e Kadaresë në atë periudhë: *Ura me tri harqe, Kush e solli Doruntinën, Prilli i thyer, Një dosje për Homerin* etj.⁶⁸

Për shkak të logjikës paracaktuese që është ndjekur prej shumicës së këtyre studimeve, në to ka munguar krejtësisht vëmendja ndaj një përbërëseje thelbësore, që lexuesit të zakonshëm mund t'i ngjajë rastësore: është fjala për luftën për eposin, për gojëdhënë kombëtare, për historinë gojore, për alternativën e asaj arkivore-zyrtare, që është po aq rrezikuese sa lufta për dosjet, për arkivat.

Pikërisht malli i beftë për eposin; pyetja pse lahuta shqiptare, ndryshe nga gusla sllave, hesht për ne, në një kohë kur arkivat e perandorisë i kanë mbuluar me lavdi vezirët reformatorë dhe shpëtimtarë të saj; ftesa e papritur dhe vizita e rapsodëve shqiptarë në kryeqytetin perandorak; balada e *Urës me tri harqe* dhe identifikimi i Aleks Urës si një *prius parens* i dinastëve Qyprillinj, përbëjnë shkakun themelor të plojes së fundme të Portës së Lartë ndaj shqiptarëve me pushtet të frikshëm.

⁶⁴ Shih I. Kadare, në *Kadare, Vepra*, vëll. i 5-të, bot. 'Onufri', Tiranë 2008, f. 64. Romani "Dimri i vetmisë së madhe" u shkrua më 1971, për t'u botuar një vit më pas. Ai duhej të ishte libri i dytë i triptikut "Koha e grindjes", një sagë bashkëkohore mbi tre acarimet e Shqipërisë komuniste me ish-aleatët e saj, komunistët jugosllavë, më pas me ata sovjetikë e së fundi me maoistët kinezë. Libri i parë, grindja me jugosllavët, nuk u shkrua asnjëherë, kurse i treti, "Koncert në fund të stinës", i ndaluar për një kohë të gjatë, u botua pak kohë para rënies së komunizmit.

⁶⁵ Më gjerësisht për këtë shih Shaban Sinani: *Katër "të tjerë" në veprën e Kadaresë*, në *Studime filologjike*, QSA, Tiranë 2012/1-2. Gjithashtu: Ke Jing, *The Western Other*, PhD thesis, Beijing Foreign Studies University; idem; *Change the Hostile Other into Ingroup Partner: On the Albanian-Serb Relations*, në *The Western Balkans Policy Review*, Volume 2, Issue 2, Summer-Autumn 2012, p. 73-94.

⁶⁶ Raport i Kryesisë së Lidhjes së Shkrimtarëve dhe Artistëve në Plenumin e vitit 1982, citohet sipas botimit në revistën *Nëntori*, 1982/4, f. 50.

⁶⁷ Bashkim Kuçuku, *Kryevepra e fshehur - odise kadareane*, parathënie veprës *Nëpunësi i pallatit të ëndrrave*, në *Kadare, Vepra*, vëll. i 11-të, bot. 'Onufri', Tiranë 2009, f. 251.

⁶⁸ Për vendin që zë kjo vepër në ciklin perandorak të romaneve të I. Kadaresë mund të këshillohet Kamber Kamberi, *Periudha e perandorisë osmane në veprën e Kadaresë*, tezë doktorature, arkivi i Institutit të Gjuhësisë dhe të Letërsisë, Tiranë 2011.

- Gjithë këto ditë kam bërë me vete atë pyetje që shpesh është bërë në shtëpinë tonë.

Pse sllavët kanë ngritur një epos për ne, kurse bashkatdhetarët tanë, shqiptarët, në eposin e tyre heshtin.

- *Kjo është e thjeshtë, - tha njëri nga kushërinjtë. - Ata heshtin sepse kanë pritur diçka prej nesh.*

- *Sipas teje, ky është një qortim?*

- *Merre si të duash.*

- *Për mua është e kuptueshme, - ndërhyri kushërirri tjetër. - Është një keqkuptim i vjetër midis familjes sonë të Qyprillinjve dhe shqiptarëve. Ata e kanë të vështirë të kuptojnë përmasat perandorake të familjes sonë, për të mos thënë që këtë gjë s'e përfillin aspak ... Ata duan të dinë vetëm ç'kemi bërë ne për këtë dromcë, vetëm për Shqipërinë. Kanë pritur vërtet diçka të veçantë prej nesh⁶⁹.*

Pikërisht me diskutimin për eposin shqiptar dhe mbylljen e tij ndaj bëmave të Qyprillinjve, shtetas të lavdishëm të një perandorie të huaj, nis ndarja e dinastëve në dy klane: njëri pro eposit, që vinte nga vendi i lindjes, dhe tjetri pro Tabir Sarajt, Stambollit, sulltanit, lavdisë së madhe në një shtet të stërmadh. Nënçmimi i kësaj përbërëseje, prej së cilës varet fati i Kurt Qyprillit, por dhe i Ebu Qerimit - Mark Alemit dhe i gjithë dinastëve të familjes më të madhe që ndau për herë të parë në histori *veziratin* prej pushtetit perandorak: i eposit heroik legjendar si kujtesë gojore që nuk mund të kontrollohej prej shtetit, madje as prej Tabir Sarajt, pallatit të ëndrrave, megjithëse po ai shtet mund të kontrollonte edhe të fshehtat më të frikshme të cilitdo shtetasi në çdo skaj të saj, mund të ketë çuar në shmangien e vëmendjes së lexuesit prej një konteksti krejt tjetër dhe më të besueshëm e më të vërtetueshëm, kontekst që do të përpiqemi ta pohojmë në vijim.

Eposi kundrejt arkivave, kënga kundrejt ëndrrës, Kurt Qyprilliu kundrejt Mark Alemit: pothuajse gjithë romani *Nëpunësi i pallatit të ëndrrave* është ndërtuar prej këtyre opozicioneve. Vështruar më në thellësi, eposi mbërrin në kryeqendrën e perandorisë si një institucion më i hershëm se vetë perandoria, si kulturë e një kombi që duhej të shuhej e të tretej brenda shumëkombësisë dhe shumëgjuhësisë. Dhe *njeriut me epos*, njeriu që nuk i ka humbur lidhjet me kohën e mëhershme, duhet t'i pritët koka. Në të kundërtën, Mark Alemi, megjithëse prej të njëjtit burim historik, ngjitet në karrierën perandorake, sepse fati i tij është i lidhur jo me kulturën e të parëve, jo me gojëdhënë kombëtare, por me arkivin, me ëndrrat perandorake, me historinë zyrtare të saj. Në një farë mënyre, konflikti midis Qyprillinjve dhe perandorisë është më shumë konflikt i brendshëm i tyre: njëri krah e ka pranuar otomanizimin dhe është kthyer në fenomen të lavdishëm të saj, kurse tjetri ka ruajtur emrin, kronikat, gjenealogjitë, lahutën dhe mbi të gjitha eposin e të parëve. Një epos që, siç shkruan autori vetë, frikëson njësoj si sllavët, ashtu dhe otomanët. Një epos që nuk ndërkapet prej antenave të pafundme të Tabir Sarajt.

- *Turqit na dhanë neve shqiptarëve atë që na mungonte, - vazhdoi kushërirri, për të tërhequr vëmendjen:- hapësirat e mëdha.*

- *Por dhe ndërlikime të mëdha, - tha Kurti. - Jeta e një njeriu të vetëm koklavitet kur plekset me mekanizmin e pushtetit, pale pastaj drama e një populli të tërë.*

- *Kurt, nuk flitet kështu, - tha tjetri.*

- *Sidoqoftë, ata na dhanë përmasat tona të vërteta, vazhdoi kushërirri pas një heshtjeje. - Kurse ne i mallkuam për këtë gjë.*

⁶⁹ I. Kadare, *Pallati i Ëndrrave*, në *Kadare, Vepra*, vëll. i 11-të, bot. 'Onufri', Tiranë 2008, f. 316.

- Jo ne, ata, - ndërhyri guvernatori.

- Më fal, shqiptarët e atjeshëm.

- Ata do ta fitojnë ndonjë ditë pavarësinë vërtet, por do të humbin këto mundësi të mëdha, - vazhdoi kushëriri. - Do të humnin këtë hapësirë vigane ku fluturojnë si era, do të mbyllën në atë truallin e tyre të ngushtë⁷⁰.

Pikërisht eposi është testi i shkallës së ruajtjes a humbjes së vetëdijes kombëtare të dinastëve Qyprillinj. Në kohën kur u shkrua dhe u botua për herë të parë romani konflikti brenda Qyprillinjve më së shumti mund të lexohej si një çarje e parë e rëndë midis shqiptarëve që ngjiteshin në karrierë në peradorinë ish-jugosllave, deri në kryesinë e saj federative; midis funksionarit të lartë shqiptar që fshihte humbjen e lidhjeve me botën shqiptare përmes madhështisë pa kufij të një bote të quajtur e të paangazhuarve dhe asaj breznie shqiptare që, ashtu si Kurti, nuk ishte e interesuar për Beogradin dhe feredatën, por për një ringjallje shqiptare.

Në kërkim të një konteksti historik më të çliruar prej leximit ideologjik na duhet të kthehemi pas dhe të shtrojmë pyetjen: pse *Koha e grindjes*, në vend që të përmbylej si triptik, mbeti diptik, me dy romane: *Dimri i vetmisë së madhe* dhe *Koncert në fund të dimrit*? Në mesin e viteve 1970 shkrimtari pati premtuar se triptiku do të përmbante një roman për krimet çnjerëzore të Jugosllavisë ndaj shqiptarëve. Dihet se për të shkruar këtë vepër shkrimtari kishte kërkuar të hynte në arkivat e KQ të PPSH pikërisht dy ditë para se poema e tij *Në mesditë Byroja Politike u mblodh* të hiqej nga shtypi. Leja për t'u njohur me arkivat nuk iu dha⁷¹. Mund të mendohet se nga ky shkak romani i tij për shqiptarët në ish-Jugosllavi mbeti i pashkruar. *Krushqit janë të ngrirë* nuk mund ta zëvendësonte atë, qoftë dhe për faktin se ky roman kishte kufizimin e të qenit i lidhur me një ngjarje: demonstratat e para të vitit 1981 dhe veçanërisht rolin e spitalit të Prishtinës në mbrojtje të të rinjve.

Duke u nisur prej rolit që kanë rapsodi, lahuta, eposi, kujtesa kombëtare, historia e pashkruar e fisit dinast Qyprilli, si kryeshenja identifikuese të një *krahane me orientim kah vetvetja*, nëse do të përdornim termin e autorit; kundrejt një krahane tjetër, që eposin dhe të shkruarën e ka harruar, dhe bashkë me të ka tretur dhe vetveten brenda historisë zyrtare të perandorisë, i kemi lejuar vetes të shtrojmë pyetjen: A kishte ndonjë adresim historik dhe kulturor romani *Nëpunësi i pallatit të ëndrrave* ndaj elitave politike dhe shkencore të Prishtinës, për të mos thënë ndaj gjithë shqiptarëve në ish-Jugosllavi? A nuk ishin dhe ata, njësoj si dinastët Qyprillinj, në dilemën për t'i shërbyer *shtetit të tjetrit*, ish-Jugosllavisë - shumëkombëshe, shumëgjuhëshe, shumëfeshe, njësoj si perandoria e vjetër - dhe për të bërë karrierë e lavdi brenda Tabir Sarajeve të saj; apo për t'u kujtuar se ishin për padrejtësi nën sjetullën e Serbisë, më tej të ish-Jugosllavisë? *Beogradski pašalik*, nga njëra anë, dhe *qyteti i Sarajevës* - Sarajevo, nga ana tjetër, mund të shërbenin si nja ndërlydhëse të pazëshme në tekst. Pikërisht ky është roli i rapsodëve në oborrin e Qyprillinjve: një rol diversioni, rol që nuk do të provonte se dinastët e mëdhenj e kishin fituar betejën me kujtesën kombëtare, por së paku nuk e kishin harruar atë.

Ndarja e Qyprillinjve në *degën e Tabir Sarajt* dhe të nëpunësit të tij gjithnjë në ngjitje Ebu Qerim dhe në *degën e Kurt Qyprilliut* me aleatë në viset perëndimore, me konsullin austro-hungarez dhe me gjuhën frënge, i përgjigjet në një simetri e analogji të përpiktë opozicionit *luajalistë* e *irredentistë* në Kosovën e viteve '80. Eposi

⁷⁰ I. Kadare, vep. cit., f. 318-319.

⁷¹ Ja si e përshkruan Nexhmije Hoxha episodin e refuzimit të lejes së kërkuar prej shkrimtarit për të hyrë në arkiva, në librin saj me kujtime, *Jeta ime me Enverin*, vëll. II, bot. 'Neraida', Tiranë 2001, f. 137: *Më 18 tetor 1975, me kërkesën e tij, Ismaili erdhi për takim në zyrën time. Kërkonte ta ndihmonim për një roman që kishte në plan të shkruajë për periudhën 1960-1975, duke përfshirë në të figurën e Enverit. Më tha që në plan, për më vonë, kishte edhe një roman tjetër, për pas Çlirimit, për periudhën 1945-1947 të ndërtimit të shtetit tone të ri ... që, bashkë me 'Dimrin e vetmisë së madhe', do të përbëjnë një trilogji... Qe një takim që zgjati shumë, sepse Ismaili nguli këmbë të ndihmohej me informacione dhe dokumentet e brendshme që të realizonte romanin ... që kishte në plan. Unë nuk mund t'i jepja ndonjë shpresë ... Ismaili iku i pakënaqur.*

hyn në sarajet e grand-vezirit Qyprilli si një tërmet më i fortë se çdo ëndërr e lexuar prej Mark Alemit në Tabir Sarajin e sulltanit.

Është pikërisht eposi ai që i kujton edhe Markut, njeriut të karrierës perandorake, se prej shërbimit ndaj asaj perandorie kishte humbur gjuhën dhe mbiemrin gjithashtu, njësoj si shumë shqiptarë në ish-Jugosllavi, që kishin pranuar tashmë mbaresat *-ovksi* e *-ic*, si kushti fillestar për të pasur rrugë të hapur në katet e karrierës shtetërore:

Kur rapsodi, më në fund, hapi gojën të këndonte, Mark Alemi ndjeu një lehtësim, por ai ishte i shkurtër. Ashtu si tingulli, edhe zëri i rapsodit kishte diçka çnjerëzore. Ishte një zë i tillë, prej të cilit kuptohej se gryka e njeriut dhe gryka e malit për një kohë të gjatë qenë marrë vesh për të zhdukur dallimet midis tyre ... Mark Alemi nuk i hiqte sytë nga filli i vetmuar sipër zgavrës ... Dhe, befas, Mark Alemit iu bë e qartë se ajo gropë ishte zgavra e shpirtit të kombit, të cilit ai i përkiste. Ankimi ngjitej që andej i thekshëm, shekullor ... Zgavrën e lahutës Mark Alemi e kishte tani mu në gjoksin e vet.

Rapsodi tjetër nisi të këndonte baladën e urës, dhe, midis heshtjes së thellë, Mark Alemit iu duk se po dëgjonte trokitjen e sqeparëve, që nën një diell të fortë, ndërtonte urën e spërkatur me gjakun e flijimit, e cila, bashkë me emrin, do t'u kalonte Qyprillinjve mallkimin e saj. Ndonëse ankthi ia shtrëngonte parzmin, ai ndjeu befas një dëshirë të papërballueshme që ta flakte gjysmën e emrit të vet, atë lindorin, dhe të shfaqej me një emër të ri, nga ata që e mbanin në vendlindjen e tij: Gjon, Gjergj, ose Gjorgj. Mark Ura, thoshte me vete, Mark Gjon Ura, thua se po përpiquej të mësohej me emrin e mundshëm, sa herë që dëgjonte fjalën 'urë', të vetmen që kuptonte nga fjalët e rapsodit⁷².

Klanet politike dhe kulturore pro Beogradit e pro Tiranës në vitet '70 ishin të mirënjohura prej shkrimtarëve. Ishte duke u mbyllur një dekadë me bashkëpunim të shumanshëm midis universiteteve, akademive, ansambleve, trupave artistike, madje dhe funksionarëve politikë. A nuk ishte shkombëtarizimi, shgjuhësimi, jugosllavizimi, politikë zyrtare po aq sa otomanizimi në ish-perandorinë e selçukëve? Në fund të fundit, kjo pyetje mund të marrë formë më të drejtpërdrejtë: cili ishte shqetësimi epokal i shkrimtarit: burokracia e ish-perandorisë osmane, totaliteti i shtetit shqiptar, apo dezintegrimi i faktorit shqiptar në ish-Jugosllavi, ku po ndodhte rivalizimi i një kombësie muslimane e jugosllave ndaj asaj shqiptare; ku po zgjohej një brez që të ardhmen e vet nuk e shihte të lidhur me Beogradin, por me shtetin e vjetër kombëtar. Nëse rapsodët, eposin, lahutën, i vlerësojmë jo si deri më sot, si mjete fiktive në tekstin letrar, atëherë duhet pranuar se pikërisht kjo e fundmja, klanet shqiptare në ish-Jugosllavi dhe kujtesa e paverifikuar e tyre, ishte shqetësimi parësor. Dy vjet më vonë doli se s'ishte shqetësimi i autorit, por i kohës.

Nuk është e rastit që shkrimtari, për të verifikuar ndërgjegjet historike të dinastëve Qyprillinj, shkallën e humbjes së vetëdijes së të parëve, i kundërvë historisë së Tabir Sarajt, historisë zyrtare të shtetit, eposin. Nëse e shqyrtojmë terminologjikisht këtë fjalë, eposi nuk është i Shqipërisë, por i shqiptarëve. Për më tepër, eposi mbërrin për të frikësuar historinë zyrtare prej visesh veriore të hapësirës shqiptare, prej atyre skajeve ku motërzimet boshnjake dhe ato shqiptare janë edhe brenda të njëjtut rapsod. Në një farë mënyre është kujtesa kombëtare e Kosovës ajo që trondit klanin më të suksesshëm dhe më jetëgjatë shqiptar në perandori.

Le të kthehemi dhe një herë tek *njeriu me epos* e *kujtesë kombëtare* dhe *njeriu me arkiva e histori zyrtare*: a nuk ishte pikërisht ky njëri prej opozicioneve më të qarta brenda elitave politike të Kosovës në kohën

⁷² I. Kadare, vep. cit., f. 413.

kur shkrimtari botoi për herë të parë romanin e tij? Dhe a nuk të sjell ndërmend gjithë kjo fuqi e institucionit të quajtur *epos* rolin e jashtëzakonshëm të këngës heroike historike për inkurajimin e një brezi të rinjsh shqiptarë në Kosovë që do të ngriheshin në mars të vitit 1981 dhe do të kërkonin pa mëdyshje: *Republikë e kushtetutë / Ja me hatër, ja me luftë (milom ali silom)*. Në mbyllje të romanit *Nëpunësi i pallatit të ëndrrave* të I. Kadaresë, kur klani i Qyprillinjve duket tashmë në rënie, në oborrin e dinastëve shqiptarë që kishin shpëtuar perandorinë shfaqet një rapsod, që sapo ka nisur të hyjnizojë me epin e vet lavdinë e kryengritësit Kurt. Ky fakt shërben si pikënisje për të arsyetuar e për t'iu përgjigjur disa pyetjeve, që kanë të bëjnë me raportin e epikës legjendare me historinë, por gjithashtu edhe me një mënyrë tjetër leximi të kësaj novele pikërisht përmes pranisë së rapsodisë si shenjuese e bëmave të kohës.

Përgjithësisht romani është lexuar si një vepër antitotalitare, dhe pa dyshim që kjo është një prej të vërtetave të tij. Ndërkaq, një lexim tjetër do të ishte aludimi me klanet shqiptare në Kosovë e ish-Jugosllavi, e cila, shumëkombëshe siç ishte, kishte një ngjashmëri me perandorinë osmane. Rapsodi shfaqet në roman për të treguar se ka një histori tjetër veç asaj zyrtare dhe se jo pjesa e Qyprillinjve në shërbim të perandorisë, por pjesa *rebele* ndaj këtij shërbimi, do të meritonte epin. I shkruar në vitin 1978, në kohën kur në Kosovë po shihej qartazi një vijë ndarëse midis krahut jugosllav dhe atij krahu që ëndërronte një shtet kombëtar, ky roman, praninë e rapsodit dhe të rapsodisë nuk e ka thjesht një mjet artistik, por dhe një çelës për lexim tjetër. A ishte, atëherë, *Nëpunësi i pallatit të ëndrrave*, më shumë se romani i njeriut nën vargonjtë e totalitarizmit komunist shqiptar, tragjikja e shqiptarëve që, duke jetuar në shtetin e tjetrit, njësoj si Qyprillinjtë, mund të bëheshin të lavdishëm në historinë e federatës, por duke humbur kryeshenjën e vetëdijes kombëtare, eposin? Me sa duket, po. Por pse atëherë aluzioni nuk qe më i qartë për shqiptarët në Kosovë? Duke e vendosur leximin e romanit në momentin historik, në vitin 1979, bëhet e qartë që opozicioni midis luajalistëve dhe irredentistëve nuk ishte shpallur ende. Nga ana tjetër, dihet mirë se sa e kujdesshme ishte politika botuese në Tiranë, për të mos identifikuar persona e situatë që mund t'i ekspozoheshin rrezikut, përmes letërsisë. Kur I. Kadare shkroi romanin *Krushqit janë të ngrirë*, vepra u mbajt më shumë se tre vjet në karantinë, sepse, siç dëshmohet prej burimeve sekrete të kohës, ekzistonte shqetësimi për pasojat që mund të rëndonin tek protagonistët e veprës, në mënyrë të veçantë tek Sadete Mekuli, mjekja që kishte lejuar zhdukjen e regjistrave të të kuruarve prej mjekëve të spitalit ditën e demonstratave⁷³. Mund të mendohet se sa i imponuar ishte aluzioni në një vepër diversive, si *Nëpunësi i pallatit të ëndrrave*, nëse e lexojmë duke i dhënë rëndësi jorastësore eposit, rapsodëve, lahutës, kujtesës dhe gojëdhënës kombëtare, që janë të përjetshme, kundrejt mirënjohjeve, titujve, lartësimeve hierarkike zyrtare, që vdesin bashkë me shtetet shumëkombëshe, të ngritura në dëmin e tjetrit.

Gjuhë, shtete e federata të vdekura; të shkombëtarizuarit, popujt e vrenjtur; kohë e robërisë; ëndrra të robërisë së parë; masakra e Manastirit; Beteja e Fushë-Kosovës; politika ndaj sllavëve; shtettrëhim; janë vetëm disa prej fjalëve-çelësa sinjalizuese të atij leximi që i ka munguar dhe i mungon ende romanit *Pallati i Ëndrrave*:

- Kështu, pra, ky epos paskësh qenë shkak i vjetër mosmarrëveshjesh midis Qyprillinjve dhe sovranit, - vazhdoi fqinji. - Jo më kot dashamirësit e Qyprillinjve prej kohësh i paskan këshilluar të hiqnin dorë prej eposit, mirëpo ata s'paskëshin pranuar, ndonëse jo një herë kanë pësuar fatkeqësi prej tij ... Paskëshin ftuar edhe rapsodët shqiptarë, më kupton, kuku nëne! E paskan mihur vetë gropën nën vete. Pikërisht kjo ka nxitur zemërimin e sovranit ... Ka marrë vendim ta shkulë nga rrënjët atë epos të mallkuar ... S'janë vetëm punë vjershash e zbavitjesh, siç mund të duken në vështrimin e parë ... Kanë lidhje me vendosje e zhvendosje

⁷³ AQSH, Fondi 14/AP, Lista 1, Dosja 104, Viti 1985, fl. 5-10: Procesverbal i takimit ditor të Sekretariatit të KQ të PPSH, ruajtur në dosjen me titull *Për artikullin e Ismail Kadaresë 'Për ngritjen e nivelit në letërsi' dhe novelën 'Krushqit janë të ngrirë'*.

popujsh në Ballkan, me meritë midis popullsisë sllave e joslave, siç janë shqiptarët. Me një fjalë, kanë lidhje të drejtpërdrejtë me hartën e Ballkanit. Sepse eposi, siç ta thashë, këndohet në dy gjuhë: shqip e sllavisht, kështu që ka lidhje të drejtpërdrejtë me çështje kufijsh etnikë brendapërbrenda perandorisë⁷⁴.

Aludimi me gjendjen e asokohshme në Kosovë është aq i hapur, sa të shqiptohet, si në paragrafin e mësipërm, kërkesa e Tiranës zyrtare që shqiptarët në ish-Jugosllavi të kishin republikën e tyre, të barabartë me të gjitha kombet e federatës, pa i prekur kufijtë e jashtëm të saj. Vetëm dy vjet, më 1981, do të kalonin dhe vetë shqiptarët në Kosovë do të shkonin tek kërkesa më të avancuara, të cilave Kadare ua le shtegun hapur qysh në botimin e parë të romanit të vet:

*- Dje këtu kanë hulumtuar bashkëndërrorët gjer natën vonë, - tha arkivisti duke ulur zërin.
- Dhe s'është për t'u çuditur, sepse këtu mund të gjesh lemeritë më të mëdha, duke nisur nga ato që disa popuj kohët e fundit i quajnë 'rilindje kombëtare' të tyre, më kupton, jo ringjallje e një të vdekuri, por e një kombi të tërë...⁷⁵*

Këto argumente dhe shumë të tjerë të ngjashëm janë provë tekstore se romani *Nëpunësi i pallatit të ëndrrave* u shkrua para së gjithash për të trokitur e vënë në provë vetëdijen shqiptare të klaneve dhe elitave politike e kulturore shqiptare në ish-Jugosllavi, të ndara në dy krahana, sipas shprehjes së autorit: me vështrimin nga Beogradi një pjesë e me vështrimin nga Tirana tjetra.

Më së fundi, vlen të shenjohe se, si në të gjitha rastet, edhe romani *Nëpunësi i pallatit të ëndrrave* u skicua fillimisht dhe u përrurua së pari në poezi, me *Kosova* (1966), *Mundja e ballkanasve nga turqit në Fushën e Kosovës - 1389* (1975), *Vendet e shkombëtarizuara* (1976), për të vijuar më vonë me *Terrori në Kosovë* (1981) dhe *Panairi ndërkombëtar i librit në Frankfurt* (1981); siç nuk është e rastit që autori, në botimin përfundimtar të veprës së plotë, preferoi që *Nëpunësin* ta bashkonte në një vëllim me *romanin e Veriut*, sipas cilësimit të tij, *Prillin e thyer*.

References

1. Aliu, Ali: Miti ballkanik te Kadareja, Onufri, Tiranë, 2006.
2. Alimani, Fatmir: Katër K, Onufri, Tiranë, 2004.
3. Çausi, Tefik: Universi letrar i Kadaresë, "Onufri", Tiranë 1993.
4. Çausi, Tefik: Fjalor i personazheve, Enciklopedike, Tiranë, 1995.
5. Domi, Ornela: Kadare në psikanalizë, Tringa Desing, Tetovë, 2009.
6. Hamiti, Sabri: Studime letrare, ASHAK, Prishtinë, 2003.
7. Hamiti, Sabri: Rugova, Ibrahim: "Kritika letrare", "Rilindja", Prishtinë 1979.
8. Kabashi, Emin: Kadare-Mendësia shqiptare, Instituti Albanologjik, Prishtinë, 1988.
9. Kadare, Ismail: Vepra 3, 8, 9, 10, Onufri, Tiranë, 2008.
10. Kadare, Ismail: Vepra 11, 12, 14, 18, 19, Onufri, Tiranë, 2009.

⁷⁴ I. Kadare, vep. cit., f. 428-429.

⁷⁵ I. Kadare, vep. cit., f. 389.

11. Kamberi, Kamber: Periudha e perandorisë osmane në veprën e Kadaresë, tezë doktorature, Arkivi i Institutit të Gjuhësisë dhe të Letërsisë, Tiranë, 2011.
12. Krasniqi Bajram: Poetika e romanit historik, Instituti Abanologjik, Prishtinë, 1985.
13. Qosja, Rexhep: "Kontinuitete", Prishtinë, 1972.
14. Rugova, Ibrahim: Strategjia e kuptimit, Rilindja, Prishtinë, 1980.
15. Rugova, Ibrahim: Refuzimi estetik, Rilindja, Prishtinë, 1987.
16. Sinani, Shaban: Një dosje për Kadarenë, Tiranë, 2005.
17. Sinani, Shaban: Për prozën e Kadaresë, Naimi, Tiranë, 2009.
18. Sinani, Shaban: Etnos në epos, Naimi, Tiranë, 2011.
19. Sinani, Shaban: Letërsia në totalitarizëm dhe "Dossier K", Naimi, Tiranë, 2011.
20. Uçi, Alfred: Grotesku Kadarean, Onufri, Tiranë, 1999.